

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.4.13>

PROBLEM OCHRONY I POPULARYZACJI DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WE WSPÓŁCZESNEJ UKRAINIE: ASPEKT BEZPIECZEŃSTWA

Svitlana Marchenko

*starszy wykładowca Katedry Nauk Społecznych
Poleskiego Uniwersytetu Narodowego (Żytomierz, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0002-3662-9826
ssaanny75@gmail.com*

Adnotacja. Wydarzenia społeczno-polityczne ostatnich dziesięcioleci i wojna na pełną skalę, rozpętana przez Rosję w Ukrainie, zaktualizowały podejście bezpieczeństwa do zrozumienia takiego zjawiska jako dziedzictwa kulturowego. Artykuł zawiera analizę związku dziedzictwa kulturowego i bezpieczeństwa narodowego w kontekście agresji informacyjnej, ideologicznej i militarnej Rosji w Ukrainie. Odzwierciedlona jest potrzeba fizycznej ochrony zabytków historii i kultury, aby w pełni i obiektywnie oświetlić historyczną ścieżkę narodu, ujawnić jego rozwój kulturowy, ukształtować jego pamięć historyczną. Określono znaczenie świadomości wartości dziedzictwa kulturowego przez szerokie masy ludności dla narodowej samoidentyfikacji i przeciwstawiania się propagandowym wpływom wroga. Zwrócono uwagę na kwestie dziedzictwa kulturowego w strategiach bezpieczeństwa narodowego Ukrainy XXI wieku. Ujawniono znaczenie zachowania i popularyzacji dziedzictwa kulturowego Ukrainy dla zapewnienia bezpieczeństwa narodowego państwa. Uzasadniona jest potrzeba rozpowszechnienia wiarygodnej ukraińskiej narracji na świecie i ujawnienia wyjątkowości ukraińskiej tożsamości.

Słowa kluczowe: miejsce dziedzictwa kulturowego, zabytki historii i kultury, wartości kulturowe, tożsamość narodowa, pamięć historyczna, bezpieczeństwo narodowe, narracja.

THE PROBLEM OF CULTURAL HERITAGE PRESERVATION AND PROMOTION IN MODERN UKRAINE: SECURITY ASPECT

Svitlana Marchenko

*Senior Tutor of the Department of Social Sciences
Polissya National University (Zhytomyr, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0002-3662-9826
ssaanny75@gmail.com*

Abstract. Social and political events of the last decades and the fullscale war unleashed by Russia in Ukraine has actualized a safety issue of comprehension of such a phenomenon as cultural heritage. The article contains an analysis of the interconnection between cultural heritage and national safety in the context of Russia's informational, ideological and military aggression against Ukraine. The necessity of physical preservation of historical monuments and culture for the full and objective coverage of the historical path of the people, revealing its cultural development, forming its historical memory.

The importance of the awareness of cultural heritage value by the broad masses of the population is crucial for national self-identification and resistance to the propaganda influences of the enemy. Emphasized on insufficient attention to cultural heritage issues in national strategies safety of Ukraine in the 21st century. The importance of preservation and promotion of the cultural heritage of Ukraine to ensure the national state security is revealed. The need to spread the reliable Ukrainian narrative in the world and the disclosure of uniqueness Ukrainian identity has been proved.

Key words: object of cultural heritage, historical and cultural monuments, cultural values, national identity, historical memory, national security, narrative.

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: БЕЗПЕКОВИЙ АСПЕКТ

Світлана Марченко

*старший викладач кафедри суспільних наук
Поліського національного університету (Житомир, Україна)
ORCID ID: 0000-0002-3662-9826
ssaanny75@gmail.com*

Анотація. Суспільно-політичні події останніх десятиліть та повномасштабна війна, розв'язана Росією в Україні, актуалізували безпековий підхід до розуміння такого явища як культурна спадщина. Стаття містить аналіз зв'язку культурної спадщини та національної безпеки в контексті інформаційної, ідеологічної та військової агресії Росії проти України. Відображено необхідність фізичного збереження пам'яток історії та культури для повного і об'єктивного висвітлення історичного шляху народу, розкриття його культурного розвитку, формування

його історичної пам'яті. Визначено важливість усвідомлення цінності культурної спадщини широкими масами населення для національної самоідентифікації та протистояння пропагандистським впливам ворога. Наголошено на недостатній увазі до питань культурної спадщини у стратегіях національної безпеки України XXI століття. Розкрито важливість збереження та популяризації культурної спадщини України для забезпечення національної безпеки держави. Обґрунтовано необхідність поширення достовірного українського нарративу у світі та розкриття унікальності української ідентичності.

Ключові слова: об'єкт культурної спадщини, пам'ятки історії та культури, культурні цінності, національна ідентичність, історична пам'ять, національна безпека, нарратив.

Вступ. Українська культурна спадщина впродовж століть зазнавала зазіхань з боку Російської та радянської імперій, Україні відводився колоніальний статус, а українському народу нав'язувався комплекс меншовартості та державної неспроможності. У народу крали історію, культуру і навіть назву. Московські самодержці та більшовицькі вожді не могли миритися з існуванням самобутньої та багатогранної української культури і регулярно прагнули позбавити українців національного коріння, національної ідентичності. Росія не позбулася імперських амбіцій по відношенню до України і на початку XXI століття, коли весь світ давно визнавав існування суверенної незалежної Української держави. Порухення Росією суверенітету та територіальної цілісності України у 2014 р. створило нові загрози для існування української культурної спадщини. В умовах гібридної війни збереження культурної спадщини набуло значення одного з факторів національної безпеки.

Проблема збереження культурної спадщини знайшла відображення у наукових дослідженнях К. Гевель, В. Горбика, Г. Денисенко, О. Денисенко, С. Кота, Т. Мазур, Л. Максим'як, О. Пламєницької, К. Поливач, Л. Прокопенка та інших. Значна увага дослідників зосереджена на інституційних, правових, організаційних та аксіологічних аспектах збереження культурної спадщини, на регіональних особливостях і зарубіжному досвіді. Питання популяризації пам'яток історії та культури розглядаються переважно з точки зору їх економічного потенціалу та доцільності їх перетворення в екскурсійно-туристичні об'єкти, включення їх в економічне життя регіону чи країни. Водночас фактично поза увагою дослідників залишається безпековий аспект процесу збереження та популяризації культурної спадщини або ж він розглядається опосередковано. Зокрема, І. В. Каріх у своїх статтях аналізує гуманітарну сферу і культурну політику як складові національної безпеки України. Дослідник не акцентує увагу на питаннях культурної спадщини, але вони, безумовно, є частиною і культурної політики, і гуманітарної сфери (Каріх, 2016; 2017). С. І. Кот в своїх працях розглядає втрату культурних цінностей як загрозу національній ідентичності, а збереження останньої є невід'ємним аспектом національної безпеки (Кот, 2018; 2020). О. А. Пламєницька в контексті національної безпеки держави розглядає питання реставрації пам'яток архітектури (Пламєницька, 2017). Загалом у науковій літературі недостатньо уваги приділяється зв'язку між культурною спадщиною та національною безпекою.

Мета даної статті – з'ясувати вплив процесу збереження та популяризації історико-культурної спадщини на національну безпеку України.

Основна частина. «Культурна спадщина» – надзвичайно багатогранне поняття і явище, тому в сучасній науковій літературі виділяється ряд підходів до його розуміння: генетичний, географічний, збалансований та гуманітарний, інформаційний, історичний, правовий, соціально-економічний (Поливач, 2012: 15). Доцільним видається доповнення цього переліку безпековим підходом. На нашу думку, державна політика у сфері збереження культурної спадщини, як і у сфері культури загалом, має стратегічне значення і безпосередньо впливає на забезпечення національної безпеки держави. Зауважимо, що це не знайшло чіткого відображення у стратегічно-безпекових документах України перших десятиліть XXI століття.

Стратегія національної безпеки України 2020 р. не містить окремих положень щодо питань збереження культурної спадщини. Проте у 46 статті документу наголошено на необхідності розвитку української культури як основи «консолідації української нації та зміцнення її ідентичності», який розглядається як засіб протистояння гуманітарній агресії (Стратегія національної, 2020). А 57 статтею Стратегії передбачено створення умов для популяризації здобутків культури з метою культурного розвитку громадян України (Стратегія національної, 2020). І розвиток національної культури, і формування національної свідомості, і збереження національної ідентичності в значній мірі залежать від стану збереження та особливостей використання об'єктів культурної спадщини. Це надає стратегічного безпекового значення проблемі збереження та популяризації культурної спадщини.

Так само опосередковано постає зв'язок культурної спадщини і національної безпеки у попередньому документі. У Стратегії національної безпеки України 2015 р. з-поміж актуальних загроз національній безпеці держави називаються: «інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу», а в контексті інформаційної безпеки виокремлюється «недостатній рівень медіа-культури суспільства» (Стратегія національної, 2015). Подолання таких загроз залежить, передусім, від рівня національної самосвідомості громадян, яка, у свою чергу, формується під впливом культурної спадщини.

У більш ранньому стратегічно-безпековому документі України вживається поняття «культурні цінності», яке в науковій літературі досить часто постає як синонімічне до поняття «культурна спадщина». Визначаючи засади захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави, Стратегія національної безпеки України 2007 р. з-поміж нагальних завдань захисту національних інтересів України вказує на «збереження

і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності» (Стратегія національної, 2007). А серед ключових завдань в контексті створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства вказується на «забезпечення пріоритетності всебічного розвитку й підтримки української культури та української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України» (Стратегія національної, 2007). Виокремлюється у документі і інформаційна складова безпеки та визначається необхідність «підвищення ефективності системи протидії інформаційно-психологічним впливам і операціям, що загрожують безпеці особи, суспільства і держави» (Стратегія національної, 2007).

Недостатня увага до питань збереження культурної спадщини у Стратегіях національної безпеки України 2020, 2015 та 2007 років не применшує значення цього питання для сфери національної безпеки. Важливість цього питання для національної безпеки України доводять суспільно-політичні процеси останніх років на національному, транснаціональному та глобальному рівнях.

На стан та перспективи охорони культурної спадщини в Україні останніх років вплинули військова агресія Росії на Сході України та анексія Криму. З 2014 року Росія систематично порушувала міжнародне гуманітарне право і міжнародні конвенції про охорону культурної спадщини. Внаслідок анексії Криму Україна втратила величезну кількість історичних пам'яток та пам'яток культури. Викликає занепокоєння фахівців проведення в окупованому Криму псевдореставрації сходів Мітрідата та Бахчисарайського палацу, а також неконтрольованих археологічних розкопок. Неприпустимим є вивезення культурних цінностей з території півострова, зокрема картин Айвазовського з галереї у Феодосії (Кот, 2018: 34).

Впродовж 2014 року внаслідок артилерійських обстрілів в ході бойових дій на Донеччині та Луганщині пошкоджень та руйнувань зазнали центри збереження культурних цінностей (наприклад, Донецький краєзнавчий музей, в якому знищено понад 1000 експонатів) та об'єкти культурної спадщини (для прикладу, Свято-Троїцький храм 1840 року у селі Троїцьке Попаснянського району на Луганщині, який пережив воєнні дії 1917–1921 років та Другу світову війну) (Кот, 2018: 36).

Таким чином, з 2014 року під загрозою опинилося фізичне існування об'єктів культурної спадщини Донецької та Луганської областей. А з лютого 2022 року така загроза нависла над територією усієї України. Це стало новим викликом як для пам'яткоохоронної сфери, так і для сфери національної безпеки держави.

«І наша спадщина і наша культура є однією з головних цілей путіна» – Зазначив міністр культури та інформаційної політики Олександр Ткаченко 25 квітня 2022 року в ефірі телемарафону єдиних новин (Українська культурна, 2022). Думку очільника міністерства підтверджує аналіз супутникових мап Державного департаменту США, згідно з яким зроблено висновок про те, що атаки ворога на українські культурні цінності є зумисними, а не випадковими. Про це 31 травня 2022 року повідомила посол України у США Оксана Маркарова (Аналіз супутникових, 2022).

За даними міністерства культури та інформаційної політики, станом на 01 липня 2022 року задокументовано 407 верифікованих епізодів злочинів РФ проти культурної спадщини України. З-поміж 13 областей України, де були виявлені ці злочини, найбільше пошкоджень об'єктів культурної спадщини та інфраструктури у сфері культури зафіксовано на Харківщині, Донеччині, Київщині. Серед пошкоджених внаслідок обстрілів та ракетно-бомбових ударів 125 об'єктів культурної спадщини України нараховується 21 пам'ятка національного значення, 97 пам'яток місцевого значення, а також 7 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (МКІП продовжує, 2022).

Втрата пам'яток історії та культури і національного, і місцевого значення містить серйозні потенційні загрози для існування нації. Ці пам'ятки представляють різні культурні епохи та історичні періоди. Тому від їх збереження залежить об'єктивність та повнота висвітлення історії народу. Вони постають літописом життя народу, свідченням його самобутності, енциклопедією пізнання минулого і сьогодення (Горбик & Денисенко, 2003: 143). Вони відіграють визначальну роль у формуванні історичної пам'яті, національної та державної ментальності людей, їх духовної спільності (Г. Денисенко & О. Денисенко, 2014: 140). Під час парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», що відбулися у квітні 2018 року, культурній спадщині було відведено роль найбільш потужної складової у формуванні національної ідентичності (Кот, 2018: 4). Будь-яка держава на шляху самоідентифікації стає перед вирішенням проблеми збереження культурної спадщини як складової національної безпеки.

Зрозуміло, що руйнування музеїв, театрів, храмів, пам'яток культурної спадщини внаслідок артобстрілів та бомбардувань є проявом імперської політики загарбників, яка покликана знищити все українське, зламати дух народу, позбавити його національної ідентичності. Це справжній геноцид проти українського народу. А тому питання збереження культурної спадщини є питанням існування нації, існування національної держави, питанням національної безпеки держави.

З точки зору національної безпеки важливо не тільки зберегти, але й популяризувати пам'ятки історії та культури. Для національної самоідентифікації важливе не лише фізичне існування пам'яток, важливе усвідомлення їх цінності широкими масами населення.

Саме ціннісний аспект культурної спадщини, її значимість у масовій свідомості постають фактором національної безпеки. Адже це сприяє усвідомленню національної ідентичності та становленню активної громадянської позиції.

Визначаючи роль історико-культурної спадщини та меморіального простору у збереженні історичної пам'яті, Г. Денисенко та О. Денисенко наголошують на тому, що візуальний компонент культурної спадщини

не лише відображає минуле, але й формує сучасне, впливаючи на суспільні погляди громадян (Г. Денисенко & О. Денисенко, 2014: 139).

На нашу думку, саме популяризація національної культурної спадщини може стати інструментом протидії у інформаційній війні, яку Російська Федерація розгорнула ще задовго до анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі. На тому, що військовій агресії передувала тривала інформаційна та ідеологічна війна РФ проти України, наголошує у своїх дослідженнях І. В. Каріх. Як справжню гуманітарну катастрофу науковець оцінює наслідки панування російської великодержавницької ідеології в історичній науці, маніпулювання мовним питанням та поширення концепції «руського міра» в медійному просторі, посилення впливів Московського патріархату у релігійній сфері, переважання низькопробного російського продукту в культурному житті (Каріх, 2016: 152).

Д. Шевко називає це інформаційною «війною без правил», яку здійснюють щедро фінансовані Кремлем «фабрики тролів», ЗМІ та дипломатичні структури. Саме вони створюють та активно використовують на національному та міжнародному рівнях стратегічні наративи, які виправдовують агресивну зовнішню політику російського уряду щодо України (Шевко, 2021: 87). Дослідник зауважує, що ефективний наратив не обов'язково базується на реальних фактах і доказах, він створює лише видимість причинно-наслідкових зв'язків, водночас він обов'язково апелює до емоцій цільової аудиторії і відповідає її основним соціальним та культурним цінностям. Саме таким чином наратив про «утиски російськомовного населення» в Україні, які російська пропаганда пов'язала з діяльністю так званої «фашистської хунти» у Києві, дав можливість Кремлю виправдати окупацію частини української території і заручитися розумінням і підтримкою серед громадян Росії (Шевко, 2021: 88).

Кремлем активно пропагується наратив про «братні народи», який заперечує окрему історію, культуру, мову, національну ідентичність українців та надає підстави «старшому брату» втручатися у внутрішні справи України. Цей наратив культивувався в часи Російської імперії та Радянського Союзу. Сьогодні він покликаний позбавити Україну суб'єктності та повернути її в лоно неоімперської Росії (Шевко, 2021: 92).

Для протистояння російським наративам необхідно популяризувати українську культуру, культурну спадщину, національну ідентичність. Саме таку культурну стратегію запропонували Україні у Держдепі США у травні 2022 року. Зокрема Вівіан Волкер, виконавча директорка Консультативної комісії США з публічної дипломатії при Державному департаменті назвала це «стратегією стримування», коли подолання ідеології відбувається не атаками у культурному просторі, а наданням «достовірного альтернативного наративу». Представниця Держдепу наголосила на необхідності створення умов для поширення українського наративу у світовому інформаційному просторі і зазначила, що американські ЗМІ («Голос Америки», «Радіо Свобода»), вже долучилися до цього (у Держдепі запропонували, 2022). Лише достовірний український наратив зможе розкрити унікальність української ідентичності та розвінчати міфи Кремля про Україну перед світом. Контент такого наративу має ґрунтуватися на реальних фактах, правдивій історії та багатій культурній спадщині.

Висновки. Отже, навіть за умов війни питання збереження культурної спадщини не можна вважати другорядним. Більше того, воно набуває особливої ваги і стратегічного значення, адже культурний елемент у гібридній війні за своєю впливовістю не поступається військовому. З огляду на це, важливим завданням є фізичне збереження об'єктів культурної спадщини як національного надбання, недопущення руйнування, знищення нерухомих пам'яток історії та культури або вивезення рухомих. Збереженість пам'яток історії та культури дає можливість повно і об'єктивно висвітлити історичний шлях народу, різні його періоди, розкрити його культурний розвиток. Адже ці пам'ятки є свідками багатьох історичних подій та відображенням різних культурних явищ.

Водночас популяризація культурної спадщини сприяє утвердженню її значимості, цінності у свідомості широких верств населення. Усвідомлення цінності культурної спадщини забезпечує збереження національної самоідентичності та історичної пам'яті, а також виступає запобіжником пропагандистським впливам ворога, що надзвичайно актуально в умовах гібридної війни. Популяризація національної спадщини є важливою для поширення достовірного українського наративу у світі.

Такі аспекти роблять збереження та популяризацію культурної спадщини запорукою збереження національної ідентичності, а отже, невід'ємною складовою національної безпеки держави.

Список використаних джерел:

1. Аналіз супутникових мап свідчить, що РФ навмисно атакує вищі та музеї в Україні – Маркарова *Українформ*. 31 травня 2022 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3496155-analiz-suputnikovih-map-vidcit-so-rf-navmisno-atakue-visi-ta-muzei-v-ukraini-markarova.html>
2. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 143–151. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2003/3/18.pdf>
3. Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу. *Краєзнавство: Науковий журнал*. 2014. Вип. 1. С. 139–150. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2014_1/kraj_2014_1.pdf
4. Каріх І. В. Гуманітарна сфера як об'єкт політики безпеки. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип. 17. С. 152–159. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_ip_2016_17_20
5. Каріх І. Культурна політика як інструмент політики національної безпеки України. *Европський політичний а првний дискурс*. 2017. Sv. 4, Vyd. 2. С. 136–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2017_4_2_23

6. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія / Сергій Кот. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с. URL: <https://nsku.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Монографія-С.І.Кота.pdf>
7. Кот С. І. Про стан збереження культурної спадщини України (Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р.). К. : Інститут історії України НАН України. 2018. 43 с. URL: <https://nsku.org.ua/wp-content/uploads/2016/03/Кот-С.-І.-Про-стан-збереження-культурної-спадщини-України.pdf>
8. МКІП продовжує фіксувати воєнні злочини росіян проти культурної спадщини України. *Урядовий портал*. 3 липня 2022 р. URL: kmu.gov.ua/news/mkip-prodovzhuje-fiksuvati-voenni-zlochiny-rosiyan-proti-kulturnoyi-spadshchini-ukrayini
9. Пламєницька О. Реставрація пам'яток архітектури: проблема фахової освіти в контексті національної безпеки держави. *Культурна спадщина* : зб. наук. пр. / Український державний інститут культурної спадщини; за ред. О. А. Пламєницької. Київ, 2017. Вип. 1 (10). С. 108–112. URL: https://www.academia.edu/39636783/KULTURNA_SPADSHCHYNA_1_10
10. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л. Г. К. : Інститут географії НАН України, 2012. 208 с. URL: https://igu.org.ua/sites/default/files/igu-files/mono/PolyvachK_Heritage.pdf
11. Стратегія національної безпеки України. Безпека людини – безпека країни. Затверджено Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020/card3#Files>
12. Стратегія національної безпеки України (Затверджено Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287). URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
13. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється». Затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text>
14. У Держдепі запропонували культурну стратегію для боротьби з російською пропагандою. *Детектор медіа*, 28 травня 2022 р. URL: <https://detector.media/infospace/article/199618/2022-05-28-u-derzhdepizaproponuvaly-kulturnu-strategiyu-dlya-borotby-z-rosiyskoju-propagandoyu/>
15. Українська культурна спадщина є однією з головних цілей путіна – Ткаченко. *Укрінформ*. 25 квітня 2022 р. URL: ukrinform.ua/rubric-culture/3466543-ukrainska-kulturna-spadshchyna-e-odnieu-z-golovnih-cilej-putina-tkachenko.html
16. Шевко Д. Місце України у стратегічних наративах Росії. *KELM*. 2021. № 8 (44). Vol. 2. Р. 86–96. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.8.2.15> [in Ukrainian]

References:

1. Analiz suputnykovykh map svidchyt, shcho rf navmysno atakuie vyshi ta muzei v Ukraini – Markarova [Analysis of satellite maps shows that the Russian Federation is deliberately attacking high schools and museums in Ukraine – Markarova]. *Ukrinform*. 31 travnia 2022 r. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3496155-analiz-suputnikovih-map-svidcit-so-rf-navmisno-atakuie-visi-ta-muzei-v-ukraini-markarova.html> [in Ukrainian]
2. Horbyk, V. O., Denysenko, H. H. (2003). Problemy doslidzhennia i zberezhenia pamiatok istorii ta kultury v Ukraini [Problems of research and preservation of historical and cultural monuments in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 143–151. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2003/3/18.pdf> [in Ukrainian]
3. Denysenko, H., Denysenko, O. (2014). Kulturna spadshchyna Ukrainy u formuvanni istorychnoi pamiaty narodu [The cultural heritage of Ukraine in the formation of the historical memory of the people]. *Kraieznavstvo : Naukovyi zhurnal*. Vyp. 1. S. 139–150. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2014_1/kraj_2014_1.pdf [in Ukrainian]
4. Karikh, I. V. (2016). Humanitarna sfera yak ob'ekt polityky bezpeky [The humanitarian sphere as an object of security policy]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Istoriiia. Politolohiia*. Vyp. 17. S. 152–159. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_ip_2016_17_20 [in Ukrainian]
5. Karikh, I. (2017). Kulturna polityka yak instrument polityky natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Cultural policy as a tool of national security policy of Ukraine]. *Evropský politický a právní diskurz*. Sv. 4, Vyd. 2. S. 136–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2017_4_2_23 [in Ukrainian]
6. Kot, S. (2020). Povnennia i restytutsiia kulturnykh tsinnosti u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX – poch. XXI st.) [Return and restitution of cultural values in the political and cultural life of Ukraine (20th – early 21st centuries)] : monohrafiia / Serhii Kot. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 1020 s. URL: <https://nsku.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Монографія-С.І.Кота.pdf> [in Ukrainian]
7. Kot, S. I. (2018). Pro stan zberezhenia kulturnoi spadshchyny Ukrainy (Informatsiino-analitychni materialy do parlamentskykh slukhan "Stan, problemy ta perspektyvy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini" 18 kvitnia 2018 r.) [On the state of preservation of the cultural heritage of Ukraine (Informative analytical materials for the parliamentary hearings "State, problems and prospects of cultural heritage protection in Ukraine" April 18, 2018)]. K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 43 s. URL: <https://nsku.org.ua/wp-content/uploads/2016/03/Кот-С.-І.-Про-стан-збереження-культурної-спадщини-України.pdf> [in Ukrainian]
8. МКІП prodovzhuie fiksuvaty voenni zlochyny rosiian proty kulturnoi spadshchyny Ukrainy [The ICRC continues to record Russian war crimes against culture heritage of Ukraine]. *Uriadovyi portal*. 3 lypnia 2022 r. URL: kmu.gov.ua/news/mkip-prodovzhuje-fiksuvati-voenni-zlochiny-rosiian-proty-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy [in Ukrainian]
9. Plamenytska, O. (2017). Restavratsiia pamiatok arkhitektury: problema fakhovoi osvity v konteksti natsionalnoi bezpeky derzhavy [Restoration of architectural monuments: the problem of professional education in context national security of the state]. *Kulturna spadshchyna* : zb. nauk. pr. / Ukrainskyi derzhavnyi instytut kulturnoi spadshchyny;

- za red. O. A. Plamenytskoi. Kyiv. Vyp. 1 (10). S. 108–112. URL: https://www.academia.edu/39636783/KULTURNA_SPADSHCHYNA_1_10 [in Ukrainian]
10. Polyvach, K. A. (2012). *Kulturna spadshchyna ta yii vplyv na rozvytok rehioniv Ukrainy [Cultural heritage and its influence on the development of the regions of Ukraine]* / Nauk. red. Rudenko L. H. K. : Instytut heohrafii NAN Ukrainy. 208 s. URL: https://igu.org.ua/sites/default/files/igu-files/mono/PolyvachK_Heritage.pdf [in Ukrainian]
 11. *Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy. Bezpeka liudyny – bezpeka krainy. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku № 392/2020 [National security strategy of Ukraine. Human safety is safety countries. Approved by Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2020 No. 392/2020]*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020/card3#Files> [in Ukrainian]
 12. *Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 26 travnia 2015 roku № 287 [National Security Strategy of Ukraine. Approved by Decree of the President of Ukraine dated May 26, 2015 No. 287]*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> [in Ukrainian]
 13. *Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy “Ukraina u sviti, shcho zminuietsia”. Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 12 liutoho 2007 roku № 105 (v redaktsii Ukazu Prezydenta Ukrainy vid 8 chervnia 2012 roku № 389/2012) [National Security Strategy of Ukraine “Ukraine in the world, what changes”. Approved by the Decree of the President of Ukraine dated February 12, 2007 No. 105 (as amended by the Decree of the President of Ukraine dated June 8, 2012 No. 389/2012)]*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text> [in Ukrainian]
 14. *U Derzhdepi zaproponuvaly kulturnu stratehiu dlia borotby z rosiiskoiu propahandoiu [The State Department proposed a cultural strategy to combat Russian propaganda]*. *Detektor media*, 28 travnia 2022 r. URL: <https://detector.media/infospace/article/199618/2022-05-28-u-derzhdepizaproponuvaly-kulturnu-strategiyu-dlya-borotby-z-rosiyskoyu-propagandoyu/> [in Ukrainian]
 15. *Ukrainska kulturna spadshchyna ye odniieu z holovnykh tsilei putina – Tkachenko [Ukrainian cultural heritage is one of the main goals of Putin – Tkachenko]*. *Ukrinform*. 25 kvitnia 2022 r. URL: ukrinform.ua/rubric-culture/3466543-ukrainska-kulturna-spadsina-e-odnieu-z-golovnih-cilej-putina-tkachenko.html [in Ukrainian]
 16. Shevko, D. (2021). *Mistse Ukrainy u stratehichnykh naratyvakh Rosii [Ukraine’s place in Russia’s strategic narratives]*. *KELM*. № 8 (44). Vol. 2. P. 86–96. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.8.2.15> [in Ukrainian]